

APIE VALDOVO VIENATVĘ

RIER, Ianina. *Pravitel' i obshchestvo na belorusskikh zemliakh v XIII – pervoi treti XV v.: osnavnye mekhanizmy politogeneza, legitimizatsii i sakralizatsii vlasti*. Mogilev: MGU imeni A. A. Kuleshova, 2020. – 256 s. ISBN 978-985-568-658-4

Vytas Jankauskas

Vytauto Didžiojo universitetas; VšĮ LDK tyrimų centras

Janinos Ryier monografija, kurioje aprašomi valdovo ir visuomenės santykiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK), tiksliau – jos rusėniškose (baltarusiškosė) žemėse XIII a. – XV a. pirmajame trečdalyje, skirta politogenezės mechanizmams aptarti. Ši Baltarusijos tyrėja debiutuoja didelės apimties darbu, kuris transformavosi iš kandidatinės disertacijos, rengtos ir gintos Mogiliovo universitete (aspirantūros metu buvo stažuotasi ir Tiubingene, Vokietija). Disertacija (vadovas Igoris Marzaliukas) buvo sėkmingai apginta 2018 m., o 2020 m. įgavo monografijos formą ir plačiau pasiekė skaitytojus (kai monografija leidžiama 100 egzempliorių tiražu, sunku kalbėti apie platų skaitytojų ratą, tačiau prieinamumas neabejotinai padidėjo).

J. Ryier pasiryžo gilintis į LDK politogenezę, t. y. valstybinių struktūrų formavimąsi. Autorė politogenezę aprašo kaip valstybines struktūras kuriantį procesą, kuris truko ilgai (kas ir matyti iš monografijos chronologijos), tai nebuvo vienakryptis procesas, integraciją keitė dezintegracija, ir ne vieną kartą, todėl politogenezę reikia suvokti kaip tam tikrą valstybės ir visuomenės struktūrų pulsavimą, su savais potvyniais ir atoslūgiais. Kaip vienas iš esminių veiksnių, kuriančių valstybės politogenezės elementus, matomas valdovas. Valdovo galia, charizma, gebėjimas sutelkti apie save žmones buvo konsoliduojantis visuomenę veiksnys. Tai lėmė, kad buvo koncentruojamasi į ryškius valdovus, tarp kurių išskirtini Mindaugas, Vytenis, Gediminas ir, žinoma, Vytautas. Tokie ryškūs asmenys kaip Traidenis ar Algirdas šioje monografijoje beveik neminimi. Todėl galima kalbėti, jog turime tam tikrą taškinį požiūrį į visuomenės raidos procesus LDK.

Svarbu pažymėti, kad monografijoje valdžios konsolidacijos ir politogenezės proceso santykių rezultatas matomas kaip valdovo ir visuomenės santykių sunorminimas, kartu įvedant į šių problemų lauką valdovo valdžios legitimacijos ir sakralizacijos elementus. Tai valdovo valdžią leidžiantys stabilizuoti komponentai, užtikrinantys jo išskirtinį statusą visuomenėje, sudarantys prielaidas valdovui būti pripažintam pavaldinių ir demonstruojančiam savo valdžią konkrečiomis galimos raiškos priemonėmis

(ritualais, simboliais, kraujo ryšiu ir t. t.). Tai problemos, analizuojamos ir Lietuvos istoriografijoje, todėl galima kelti klausimą, o kas čia nauja?

Politogenezės modelis, siūlomas autorės monografijoje, apima tris kultūrinius vektorius, formavusius ankstyvosios LDK politinių struktūrų elementus: tai katalikiškos pasaulėžiūros vedama Vakarų Europa, ortodoksiniai Bizantijos ir Rusios pasauliai, taip pat ir pagoniškoji lietuvių pasaulėžiūra. Į LDK politogenezę bandoma žvelgti būtent per šių trijų vektorių sankirtą, kuri suformavo savitą politinę kultūrą ir paskatino sukurti unikalų reiškinį: LDK sinkretinę politinę kultūrą. Lietuviškoje istoriografijoje mes labai aiškiai matome šio reiškinio pagonišką ir katalikišką dedamąsias¹, o šioje monografijoje į audinį bandoma įvesti senosios Rusios tradiciją, kuri atneša stačiatikiškos (ortodoksiškos) pasaulėžiūros fragmentų (negalima tvirtinti, kad to Lietuvos istoriografijoje nėra, tačiau tai neabejotinai nepakankamai įvertintas veiksnys)².

204

Pasirinktas politogenezės modelis pristato svarbų Rusios veiksnių kuriantis ir konsoliduojantis aplink valdovą valstybei. Ryškėja baltarusiškas istoriografijos modelis (turima omenyje koncepcija „metraštinės Lietuvos“, buvusios tarp aukštaičių žemių ir Naugarduko, sudariusių baltų ir slavų visuomenių lydinį), kur besikurianti Lietuva pristatoma kaip bendra lietuvių ir slavų valstybė, Lietuvos valdovo aplinkoje ieškoma (ir randama) rusėnų, atsižvelgiama į populiacijos susimaišymą rytinėje Lietuvos dalyje (pirmiausia Vilniuje) ir į naujo, t. y. lietuviškai rusėniško, valdovo dvaro pagrindu suformuoto potencialo panaudojimą valstybės konsolidacijos procese. Čia galima būtų paminėti, kad jeigu būtų pasinaudota Dariaus Barono, Gedimino Vaitkevičiaus, Artūro Dubonio ir kitų darbais, procesas neatrodytų toks vienakryptis, būtų išvengta klaidų ir sekimo pasenusia istoriografija (pvz., analizuoti Vilniaus apgyvendinimo procesus remiantis Włodzimierzo Hołubowicziaus darbu po G. Vaitkevičiaus Vilniaus įkūrimo tyrimų³ yra žingsnis atgal, ignoruojant naujus duomenis). Neabejotina, kad mobilumas tarp skirtingų visuomenių buvo, tačiau kyla klausimas, ar jis turėjo čia lemiamą įtaką? Kita vertus, neabejotina, kad politinių institutų funkcionavimas Rusijoje darė įtaką Lietuvoje, tačiau sunku apibrėžti šios įtakos ribas. Dinastinės sąjungos ir ryšiai, diplomatija ir kiti kontaktai buvo keliai, kuriais valdovo valdžios modelis keliavo į LDK. Valdžios idėjos tranzitas iš Rusios buvo neabejotinas, tačiau negausių šaltinių apribotas tyrėjas negali pasakyti, kas buvo lietuviška, o kas rusėniška. Tai, kad Lietuva formavosi šalia Rusios, kur buvo jau nusistovėjusios valdovo ir visuomenės santykių normos, negalėjo nedaryti įtakos Lietuvos politogenezės procesui. Tačiau

¹ Šioje vietoje reikėtų paminėti pirmiausia Edvardo Gudavičiaus Lietuvos europeizacijos koncepciją, kuri apėmė Lietuvos (pirmiausia pagoniškos) pritaipimo prie Europos (t. y. įsiliejimo į Vakarų Europos civilizacinį lauką) klausimą. Buvo paskelbta daugelis straipsnių, nagrinėjančių Lietuvos ir Vakarų Europos civilizacinius ryšius, kurių ryškiausi paskelbti straipsnių rinkinyje: GUDAVIČIUS, Edvardas. *Lietuvos europėjimo keliais*. Sud. Alfredas BUMBLAUSKAS, Rimvydas PETRAUSKAS. Vilnius, 2002.

² Plg. BARONAS, Darius. Katalikiška ir stačiatikiška Lietuva XIII a. In *Lietuvos valstybės susikūrimas europinėje kontekste*. Sud. Rimvydas PETRAUSKAS. Vilnius, 2008, p. 244–259.

³ VAITKEVIČIUS, Gediminas. *Vilniaus įkūrimas* (Vilniaus sąsiuviniai, t. 1). Vilnius, 2010.

problema išryškėja kiek kitu lygmeniu: jeigu priimame dirbtinį visų struktūrų perkėlimą, mes pasirenkame klaidingą modelį, tuo tarpu jeigu kalba pasisuka apie kai kuriuos (ūkinius, karinius etc.) elementus, mes galime kalbėti apie iš dalies perimto modelio metmenis. Būtent pastaruoju būdu LDK politogenezės modelis pristatomas J. Ryier monografijoje.

Ne mažiau svarbi problema, keliama šios monografijos puslapiuose, yra susijusi su Rusios žemių integracijos į Lietuvos valstybę klausimu. Čia turime tarsi du planus, kurie pristatomi skirtingai. Dar XIX a. buvo pasiūlytas taikios integracijos į LDK modelis, kur rusėniškasis elementas, neaišku kokiais, tačiau taikiais, būdais integruojamas į besikuriančią Lietuvą. Ši tezė pasirodė gyvybinga ir šiuo atveju. Aprašant Naugarduko integraciją į Mindaugo laikų Lietuvą, monografijoje kalbama apie taikų šio darinio įtraukimą į LDK XIII a. 5-ajame dešimtmetyje. Remiamasi tuo, jog šaltiniuose nėra aprašomas Mindaugo ir Naugarduko konfliktas, archeologiniai tyrimai neparodo, kad Naugardukas XIII a. galėjo būti sunaikintas karinio konflikto metu, todėl daroma prielaida, kad Naugardukas į Lietuvos sudėtį pateko savanoriškai ir be karinių konfliktų. Be jokios abejonės, tiek vienas, tiek kitas argumentas yra silpni: Naugardukas buvo gili provincija, ir konfliktų dėl jo aprašymai tiesiog galėjo nepatekti į šaltinius, o ir kariniai konfliktai nebūtinai turėjo vykti aplink Naugarduko įtvirtinimus, kad jie paliktų žymes kultūriniam sluoksnyje. Kitaip pristatomas Polocko ir Vitebsko įtraukimas į LDK. Veiksny, nulėmęs šių teritorijų įtraukimą į LDK, buvo Lietuvos karinis, ekonominis ir politinis spaudimas. Dinastinės diplomatijos priemonės (Algirdo vedybos su Vitebsko kunigaikštyte) buvo tik šio spaudimo padariniai. Tokie netolygumai monografijoje buvo nulemti dabartinės baltarusiškos istoriografinės tendencijos, kai, ieškant savos tapatybės, konstruojamas vaizdinys, jog pirminis LDK formavimosi etapas buvo dviejų tautų bendradarbiavimo rezultatas. Todėl pradinis Rusios žemių integracijos klausimas yra pateikiamas kaip dviejų jėgų susilieėjimas. Kita vertus, monografijoje į vėlesnius Rusios žemių integracijos procesus žiūrima kaip į LDK agresiją. Šiuo atveju toks klausimo sprendimas neatrodo įtikinamas: pažvelgus į lietuvių kariaunų veiklą XIII a. pirmojoje pusėje, sunku ignoruoti jų grobikiškos veiklos modelį. Net ir 1219 m. sutarties epizodas iliustruoja, jog lietuvių kariaunos buvo nukreiptos prieš Lenkijos kunigaikštystes, t. y. buvo pakeista agresijos kryptis, bet nebuvo eliminuotas pats grobikiškas lietuvių kariaunų veikimo modelis. Todėl taikus Naugarduko integravimo į Lietuvos valstybę klausimo sprendimas neatrodo gyvybingas, bet agresija Polocko ir Vitebsko atžvilgiu, kaip lietuvių veikimo modelis, turėtų būti valstybės kūrimo būdas. Šalia to negalima pamiršti, kad, užėmus tam tikrą teritoriją, sugyvenimo su vietos bendruomene būdo ieškojimas turėjo tapti sėkmės garantu.

Būtent lietuvių įsitvirtinimo Polocke procesas sulaukė plačios analizės, ir į jį J. Ryier pažvelgė pusantra šimtmečio perspektyvoje. Šis procesas gali būti lyginamas su Lietuvos valstybės funkcionavimo procesu, turinčiu panašių pulsavimo bruožų. Lietuvių

įsitvirtinimas Polocke prasidėjo su Mindaugo valdžios išsiplėtimu, kai buvo sugebėta į sostą pasodinti iš Lietuvos kilusius kunigaikščius (iš pradžių Tautvilą, vėliau Gerdenį). Tačiau lietuvių valdžia Polocke nebuvo ilgalaikė, nes, žlugus Mindaugo dinastijai, lietuviai iš Polocko buvo išstumti. Šaltinių trūkumas, ribojantis suvokimą, kas XIII a. antrojoje pusėje vyko Polocke, neleidžia susipažinti su vidiniais procesais, vykusiais šioje erdvėje, todėl XIII a. antrosios pusės savarankiško Polocko idėjos negalima nei atmesti, nei patvirtinti. Tačiau XIV a. pradžioje, valdant Vyteniui, LDK vėl prisijungė Polocką, ir integraciniai procesai prasidėjo iš naujo. Monografijoje pristatomas Polocko veikimo modelis, kur šalia tradicinių struktūrų ypač didelę svarbą užėmė Polocko vyskupas (rašoma apie iš dalies teokratinį Polocko valdymo modelį), kuris bendradarbiavo su iš Lietuvos atvykusiu kunigaikščiu. Polockas monografijoje parodomas kaip labai savarankiškas LDK priklausantis centras, kurio gyventojai gali nepaklusti LDK valdovui, o kunigaikštis Andrius Algirdaitis XIV a. pabaigoje galėjo siekti visiško suvereniteto. Toks raidos kelias buvo įmanomas, tačiau jis ne itin įtikinantis. Nepaisant visko, reikia kalbėti apie Gediminaičių dinastinę krizę po Algirdo mirties, kai dinastijoje išryškėjo skirtingi interesai. Pirmiausia išsiskyrė Algirdo sūnų interesai, vėliau – Kęstučio ir Algirdaičių, ir prasidėjo atviros kovos, traukiant į savo pusę skirtingų interesų turinčius kaimynus. Tokiame kontekste reikšti tėvonines pretenzijas į Polocko teritoriją Andriui Algirdaičiui buvo natūralu. Nepaisant to, čia J. Ryier palietė išties labai svarbų klausimą: koks buvo realus Rusios žemių integracijos į LDK lygmuo?

Būtina aptarti dar du labai svarbius dėmenis, kurie buvo išryškinti monografijoje. Pirmiausia valdovo asmens sakralizacija. Šis klausimas, jungiantis visus tris kultūrinis vektorius (katalikybę, stačiatikybę ir pagonybę), pristatomas plačiame kontekste. Žiūrima į valdovų sakralizacijos atvejus Vakarų Europoje (nors ir parenkami ne patys geriausi šventųjų karalių, tokių kaip šv. Liudvikas IX, vėlesnį jo kultą ir pagerbimą supinant su karališkąja valdžia, pavyzdžiai), Rusijoje (šv. Vladimiro, taip pat kankinių šv. Boriso ir Glebo) ir barbarų pasaulyje. Pagrindiniu monografijos akcentu tapo valdžios, kaip dieviškos kilmės reiškinių, suvokimas. Barbarų pasaulėžiūroje per protėvių kultą valdovui suteikiamas išskirtinis statusas, o sakralios valdžios Bizantijoje ištakų galima rasti ikirikščioniškojoje Romos imperijoje, kai imperatorius būdavo sudievinimas. Šios tradicijos bruožų išliko imperatoriaus ir visuomenės santykiuose ir priėmus krikščionybę. Bandymas remtis protėvių pagarbos modeliu, nors ir galimas, tačiau sudėtingas LDK atveju. Trumpai pristatyti sakraliniai ritualai, kuriuos atlikdavo pagonių valdovai (aukojimas, priesaikos), tačiau apie tai kalbėti remiantis dabartiniais šaltiniais sudėtinga. Kaip ir kalbėti apie valdovo pripažinimą. Apie valdovo ritualinį virsmą iš paprasto žmogaus į palytėtąjį Dievo iki Vytauto mirties mes turime vienintelės žinias – tai Mindaugo karūnacija. Apie kitų kunigaikščių intronizaciją nežinome nieko, galime ieškoti tik vėlesnių analogijų, todėl bandymas aptarti šį procesą yra drąsus, bet ne itin sėkmingas. Šiam reiškiniiui nušviesti paprasčiausiai trūksta duomenų.

Kitas svarbus dėmuo – valdovo asmens legitimacija. Apskritai tai suvokiama kaip valdovo asmens pripažinimas (tiek išorėje, tiek viduje) ir jo raiška per simbolius. Nors ir ne itin aiškiai, tačiau monografijoje pasakoma, jog pripažinimas turi dvejopą prigimtį – karinę galią ir valdovo kilmę. Svarbus tampa protėvių elementas, ypač steigiant dinastiją (Gedimino atveju), ir gebėjimas kontroliuoti visuomenę bei šio gebėjimo įgyvendinimas kariniu aktyvumu (išryškinamas Vytenio atvejis). Taip pat aptariamas Gediminaičių dinastinės krizės elementas, ryškus XIV a. pabaigoje, ir teisėtos valdžios perėmimo tradicija, skriauda dėl tradicijos pažeidimo, pateisinanti konfliktą. Ne mažiau svarbūs elementai – ženklai, rodantys valdžios legitimumą. Galvos apdangalas (vizualinis valdovo vaizdinys), kardas (karinis galios simbolis), lazda (teisingumo alegorija) ir antspaudas – valdovo valios išraiška. Deja, šio valdžios reiškimo pagrindimas, paimtas iš vėlyvo šaltinio – „Lietuvos ir Žemaitijos kronikos“, parašytos XVI a. pabaigoje – XVII a., ir perkeltas į ankstesnius laikus, yra komplikuoatas. Tačiau kad regalijos egzistavo, yra neabejotina, ir jų galima rasti tiek sfragistikoje, tiek numizmatikoje. Visgi įdomiausias sprendimas – valdžią simbolizuojančios atributikos ieškoti Radvilų metraščio, surašyto ir parengto LDK XV a., miniatiūrose. Čia galima bandyti ieškoti valdovo vaizdinio, tačiau jis taip pat sąlyginis. Bet kokių atveju, tai šaltinis, buvęs periferijoje ir vaizdavęs XV a. LDK realijas, tačiau lietuviškoje istoriografijoje buvęs paraštesė. Į jį reikia atkreipti dėmesį.

Baigiant galima paklausti, ko labiausiai trūko šiai monografijai? Pirmiausia, kas krenta į akis, – valdovas apsuptas vienatvės. Michailo Bulgakovo „tamsos kunigaikštis“ Volandas kalbėjo: „Aš vienas, visą laiką vienas“, nepaisant to, kad buvo apsuptas svitos. Taip ir čia nematome dinastijos, kaip socialinės struktūros, padėjusios valdovui kontroliuoti valstybę ir reikšti savo valdžią, įžvalgų. Dinastija matoma dviem aspektais: valdžios perdavimo teisėtumu ir konkurencija dėl aukščiausios valdžios. Taip pat nematome leičių. Beveik nematome kariaunų valstybės kūrimosi pradinėje fazėje. Tai svarbūs valdovo valdžią konsoliduojantys elementai. Antras momentas, kurį reikia konstatuoti, – rašyti XIII–XV a. Lietuvos istoriją be lietuviškos istoriografijos tampa nebeįmanoma. Daugybė klausimų būtų sprendžiami kitaip arba jie būtų pristatomi kitame kontekste, jeigu prieš rašant monografiją būtų susipažinta su lietuviška istoriografija. Čia galima būtų minėti daugelį tyrimų, kurie, analizuojant šią temą, buvo itin svarbūs. Tačiau Lietuvos istoriografijai jie yra puikiai žinomi ir neverta išsiplėsti.

Apibendrinant reikia konstatuoti, kad darbas, nors ir su trūkumais, tačiau neabejotinai svarbus, pristatantis Rusios tradicijos įtaką Lietuvos centrinės valdžios raidai, siūlantis kitokius žiūros taškus. Iš dalies šis darbas įkalintas besiformuojančios baltarusiškos istorinės tapatybės, tačiau neabejotinai tai žingsnis į priekį istoriografijos kontekste.